

४८) आरक्षण आणि राजकारण

डॉ.डोंगरे एल.बी.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर, जि.नांदेड

आरक्षण हा भारताच्या राजकारणातील एक प्रमुख समस्या बनली आहे. आरक्षण हा केवळ शब्द नाही तर ते एक साधन आहे. समाजवादाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेली एक प्रक्रिया आहे. आरक्षण समाजाच्या सर्वच पातळ्यांवरील अपयशाचे निर्मूलन करणारी योजना आहे. पागनीय संविधानाच्या कलम १५ (४), १६ (४), ३४० या कलमामध्ये आरक्षणाचे प्रावधान आहे. समाजातील एका समुदायाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, मागासलेपणा घालवून सर्वांगीण विकास साधने किंवा संपूर्ण समाजास समपातळीत आणणे हा आरक्षणाचा मुळ उद्देश आहे. परंतु एक प्रश्न निर्माण होतो, भारतीय समाजाला आरक्षणाची गरज का भासावी ? आरक्षणाची गरज कोणी कशांमुळे निर्माण केली ? हा एक प्रश्न आहे. हजारो वर्षांपासून पागनीय समाजात प्रस्थापित व्यवस्थेने जात, धर्म, रुढी, प्रथा, परंपरा, धर्मग्रंथ या शोषण व्यवस्थांनी समाजाचे शोषण केले.

हजारो वर्षांपासून या शोषणव्यवस्थांच्या माध्यमातून प्रस्थापितांनी दलित, आदिवासी, महिला, उपेक्षित, वंचित समुहाचे अमानुष शोषण केले. त्यामुळे त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी महाराष्ट्रामध्ये पहिल्यांदा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात २६ जुन १९०२ मध्ये वंचित समुहांना ५० टक्के आरक्षणाची तरतुद केली होती. त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षणाची तरतुद करणारे शाहू महाराज हे पहिले राजे होत. शाहू महाराजांनी आपला क्रांतिकारी जाहीरनामा प्रकाशित केला. त्यात “कोल्हापूर संस्थानातील सर्व वर्गांच्या प्रजाजनांच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहेत. परंतु विशेष मागासलेल्या जातीत हे प्रयत्न अपेक्षेप्रमाणे फलद्रुप झाले नाहीत. या गोष्टीचा उल्लेख करतांना महाराजांना मोठा विशाद वाटत आहे की, या निराशेचे कारण उच्च शिक्षणाची पारितोषिके विस्तृतरितीने विभागली जात नाहीत. ही परिस्थिती काही अंशी दुर करण्यासाठी व संस्थानामध्ये महाराजांच्या प्रजाजनांना उच्च शिक्षण संपादण्यास उत्तेजन देण्यासाठीच या वर्गाकरीता आजपर्यंतच्या प्रमाणापेक्षा विस्तृत प्रमाणात संस्थानांच्या नौकरीत जागा राखून ठेवण्याचा महाराजांचा कृतीनिश्चय झाला आहे.” राजर्षी शाहू महाराजांच्या या क्रांतिकारी जाहीरनाम्यामुळे त्यांना आरक्षणाचे जनक म्हणतात. शाहू महाराजांच्या कार्याचे स्मरण भारतीय समाजाला राहावे, यासाठी महाराष्ट्र शासन २६ जुन हा त्यांचा जन्मदिवस सामाजिक न्याय दिन म्हणून साजरा करते.

समता हा समाजजीवनाचा आधार म्हणून प्रगत आणि मागासलेल्या समुहात असलेली दरी व अंतर कमी करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी मागासलेल्या वंचित समुहांना विशेष मदत देण्याच्या प्रयत्नाला स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. शाहू महाराजांच्या कार्याची प्रेरणा घेवून त्यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा चालविण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानात आरक्षणाची तरतुद केली आहे. म्हणून भारतातील आरक्षणाचे धोरण हे भारतीय संविधानाचा भाग आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम ३४० मध्ये राष्ट्रपतींना भारतातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या मागासवर्गीय समाजाची जातनिहाय संख्या किती आहे ? याचा शोध घेण्याकरीता एक आयोग नेमण्याचा अधिकार आहे. त्यानुसार दि. २९ जानेवारी १९५३ रोजी काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मागासवर्गीय आयोगाची स्थापना केली. काकासाहेब कालेलकर आयोगाने आपला अहवाल ३० मार्च १९५५ रोजी तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ.राजेंद्र प्रसाद यांच्याकडे सादर केला. त्यात त्यांनी देशातल्या २३९९ पैकी ८३७ जातींना मागास ठरविले होते. आयोगाच्या अहवालावरून या मागास जातींना आरक्षण घोषित करण्याचे धाडस तत्कालीन पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू सरकारने दाखविले नाही. म्हणून काकासाहेब कालेलकर आयोगाचा अहवाल सरकारने राजकीय स्वार्थासाठी दडपून टाकला.

१९५० ते १९७७ पर्यंत केंद्रात काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर होते. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत प्रथमच काँग्रेस पक्षाचा पराभव झाला होता. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत पहिल्यांदा इतर मागासवर्गांचे सर्वाधिक लोकप्रतिनिधी लोकसभेवर निवडून आले होते. इतर मागासवर्गीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी लोकप्रतिनिधींनी संसदेमध्ये केलेल्या मागणीच्या रेट्यामुळे मोरारजी देसाई यांनी २० डिसेंबर १९७८ रोजी बि.पी.मंडल आयोग स्थापन केला. मंडल आयोगाने देशातील ४०५ जिल्ह्यातील सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या जातींचा अभ्यास करून ३१ डिसेंबर १९८० रोजी राष्ट्रपतीला अहवाल सादर केला. त्याची ताबडतोब अंमलबजावणी व्हावी यासाठी १९८० च्या दशकात विविध राजकीय पक्षांनी, संघटनांनी तिव्र आंदोलने केली.

१९८५ मध्ये काँग्रेस पक्षात अंतर्गत मतभेदांमुळे काँग्रेस पक्षातून व्दि.पी.सिंग, रामविलास पासवान, शरद यादव यांनी काँग्रेस मधून बाहेर पडून जनमोर्चा या पक्षाची स्थापना केली. जनमोर्चा, जनता पक्ष आणि लोकदल हे तिन्ही पक्ष एकत्र येवून १९८८ मध्ये जनता दलाची स्थापना केली. जनता दलाचे अध्यक्ष म्हणून व्दि.पी.सिंग यांची निवड झाली. जनता दलाला १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत मोठ्या प्रमाणात राजकीय यश संपादन केले. इतर पक्षांच्या मदतीने जनता दलाचे सरकार सत्तेवर आले. व्दि.पी.सिंग हे पंतप्रधान होताच ७ ऑगस्ट १९९० ला मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीची घोषणा केली. आयोगाच्या शिफारशीनुसार इतर मागासवर्गीय जातींना २७ टक्के आरक्षण मिळाले. मंडल आयोग लागू झाला तर या देशातील सर्व जातींना सवलती मिळतील ही भिती प्रस्थापितांना होती. त्यामुळे त्यांनी मंडल आयोगाला कडाडून विरोध केला. मंडल विरुद्ध कमंडल असा संघर्ष पेटला. त्यामुळे त्यांनी मंडल आयोगाच्या मागणीच्या संदर्भातील आंदोलनाची दिशा बदलविण्यासाठी प्रस्थापितांनी धर्माचा आधार घेतला. रामजन्म भूमीचा मुद्दा पुढे करून ओ.बी.सी.च्या आंदोलनाची दिशाभूल केली. यामुळे ओ.बी.सी.आंदोलनाची तिव्रता कमी झाल्यामुळे प्रतिगामी शक्ती व्दि.पी.सिंगांना पंतप्रधान पदावरून काढण्यात यशस्वी झाल्या. त्या काळात सर्व ओ.बी.सी.समाज हा व्दि.पी.सिंग यांच्या बाजूने उभा राहिला असता तर, प्रस्थापितांनी मंडल आयोगाच्या विरोधात उभारलेले षडयंत्र लाथाडून लावले असते. म्हणून ओ.बी.सी.च्या संदर्भातील मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचे राजकारण केले. या मंडल विरुद्ध कमंडल संघर्षात व्दि.पी.सिंगांना पंतप्रधान पद गमवावे लागले.

भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षाकडून सत्ता प्राप्तीसाठी राज्यातील प्रबळ जातींना निवडणुकीच्या काळात आरक्षणाचे अमिष दाखविले जाते. सत्ता प्राप्ती नंतर निवडणूक जाहीरनाम्यानुसार दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी राज्यांतर्गत त्या-त्या जातींना आरक्षण प्रदान केले जाते. राजस्थान, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, गुजरात, आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये तेथील सरकारने त्या-त्या जातींना आरक्षण प्रदान केले होते. परंतु गुजरात सरकारने सर्वार्थाना दिलेले आरक्षण, हरियाणामध्ये जाट समुहाला दिलेले आरक्षण, आंध्र प्रदेश मध्ये मुस्लीमांना दिलेले आरक्षण तेथील उच्च न्यायालयाने घटनाबाह्य ठरविले आहे. २०१४ च्या महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुकीपूर्वी काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षांच्या आघाडी सरकारने मराठा समाजाला १६ टक्के आणि मुस्लीम समाजाला

५ टक्के आरक्षण प्रदान केले, पण हे आरक्षण मुंबई उच्च न्यायालयाने संविधानिक चौकटीत बसत नसल्यामुळे अवैध ठरविले आहे.

१९९८ मध्ये एन.चंद्राबाबू नायडू यांनी आंध्र प्रदेशातील मातंग समाजाचा जनाधार आपल्या पक्षाच्या बाजूने वळविण्यासाठी अनुसूचित जातीतील संवर्गात अ, ब, क, ड अशी वर्गवारी करून मातंग समाजाला अ वर्गात समाविष्ट केले होते. या आरक्षणाच्या विरोधात आंध्र प्रदेशातील एका सामाजिक कार्यकर्त्याने सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. या याचिकेची सुनावणी करतांना सर्वोच्च न्यायालयाने आरक्षणांतर्गत आरक्षण अशी वर्गवारी करता येणार नाही, असे स्पष्ट करून आरक्षण असंविधानिक ठरविले आहे.

भारताच्या संसदेमध्ये महिलांना ३० टक्के आरक्षण देण्यासंदर्भातील महिला आरक्षण विधेयक १५ वर्षांपासून प्रलंबित आहे. महिला आरक्षण विधेयक हे मार्च २०१० मध्ये भारताच्या राज्यसभेमध्ये संमत झाले आहे. पण लोकसभेत हे विधेयक पारीत न झाल्यामुळे महिलांना भारताच्या संसदेत पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळविण्यास विलंब होत आहे. म्हणून पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता असलेल्या समाजात प्रस्थापित पुरुष राजकारण्यांकडून सहेतूकपणे महिला आरक्षण विधेयकास विरोध होतांना दिसून येतो. म्हणून भारतामध्ये आरक्षणाच्या धोरणांच्या संदर्भात राजकीय पक्ष आणि सरकारांकडून राजकीय स्वार्थासाठी आरक्षणाच्या मुद्दावरून सोयीचे राजकारण केल्याचे दिसून येते.

❖ निष्कर्ष :

आरक्षणाचा संबंध हा जातीशी जोडला असल्यामुळे जाती असतील तोपर्यंत आरक्षण राहिल, असे म्हणता येईल. परंतु त्याप्रमाणेच आरक्षण राहिल तोपर्यंत जाती राहतील, असे म्हणता येईल. समाजात विषमता आहे म्हणून आरक्षणाची आवश्यकता आहे. आरक्षण संपविण्यासाठी विषमताविहीन, जातीविहीन समाज निर्माण करणे काळाची गरज आहे. याचा अर्थ असा की, ज्यांच्या मनातून सामाजिक विषमता, जातीवाद संपत नाही तोपर्यंत उच्च जाती / प्रस्थापित जातींना आरक्षण देणे, हा आरक्षणाच्या तत्वाचा पराभव ठरेल. जातीय विषमता टिकवू इच्छिणाऱ्या प्रस्थापितांना आरक्षण देणे, म्हणजे सामाजिक विषमता वाढविण्याचे सामर्थ्य वाढविणे ठरेल.

घटनेनुसार आरक्षण हे जातींवर आधारित नसून संवर्गाला आहे. म्हणून समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा शोध घेवून आरक्षण प्रदान करणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्रामध्ये मराठा, मुस्लीम, ब्राह्मण समाजातील खऱ्या अर्थाने आर्थिकदृष्ट्या वंचित, दुर्बल घटकांना घटनेच्या चौकटीत राहून आरक्षण देणे, हे आरक्षणाच्या धोरणाशी विसंगत असणार नाही.

❖ संदर्भग्रंथ :

- १) आरक्षण आणि स्त्री विकास - अनुराधा पाटील, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- २) भारतीय रिपब्लिकन पक्ष - बहुजन महासंघाची भूमिका आणि राजकारण - डॉ. गजानन गजभिये, वेदमुद्रा प्रकाशन, अमरावती.
- ३) मंडल आयोग - भ्रम आणि वास्तव - डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.
- ४) दि. ०३ मे २०१६ रोजीच्या दै. लोकमत मधील प्रा. डॉ. वामन जगताप यांचा आरक्षणाच्या धोरणाचा सत्तापलाप हा लेख.